

ELS TREBALLS D'EXCAVACIÓ ARQUEOLÒGICA I RESTAURACIÓ DE L'ESGLÉSIA DE SANT ISCLE I SANTA VICTÒRIA DE LES FEIXES (CERDANYOLA DEL VALLÈS)

JOAN FRANCÈS FARRÉ* I LEOPOLDO GIL NEBOT

1. Introducció

L'església de Sant Iscle i Santa Victòria de les Feixes es troba situada en el terme municipal de Cerdanyola del Vallès en plena serra de Collserola (fig. 1). Actualment pertany a la Parròquia de Sant Martí de Cerdanyola i és un enclavament dins la finca anomenada «Can Catà».

Les referències més antigues tant al lloc com a l'edifici es troben recollides en el Diplomatarí de la Catedral de Barcelona, publicat pel canonge mossèn Àngel Fàbrega i Grau. La primera cita, datada al setembre del 964, fa referència al terme de les Feixes o *Facxas*, mentre que el primer esment del primitiu temple és una mica més modern i correspon al 17 d'abril de 995 (FÀBREGA, 1995, documents 79 i 270).

És en funció d'aquesta darrera data que l'historiador local Miquel Sánchez va fer el 1994 la «Crida pel Mil·lenari de Sant Iscle». Arran d'aquesta proposta de celebració l'Ajuntament de Cerdanyola va promoure la creació d'una comissió formada per membres del Consistori, la Parròquia de Sant Martí i entitats i ciutadans de Cerdanyola. L'objectiu d'aquesta «Comissió del Mil·lenari» era organitzar un programa d'activitats i actes commemoratius de l'aniversari d'aquesta primera cita documental de l'església de Sant Iscle. Així, aquesta celebració es va articular en tres grans eixos: la recerca i difusió de la història de l'església, la festa popular i la recuperació de l'edifici.

En consonància amb aquests objectius, el 17 de novembre de 1994, l'Alcalde de Cerdanyola, Sr. Celestino Sánchez, va encarregar a l'arquitecte Leopoldo Gil

* Arqueòleg de l'Ajuntament de Cerdanyola.

i Nebot, la restauració de l'església ja que la teulada estava en mal estat i les parets de l'absis i d'una de les capelles laterals presentaven importants esquerdes.

Abans de començar els treballs de restauració, el Servei de Patrimoni Cultural de l'Ajuntament de Cerdanyola amb la col·laboració dels membres del Collectiu de Recerques Arqueològiques de Cerdanyola (CRAC) van demanar permís al Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya per fer unes cates de reconeixement a l'interior del temple, cosa que es va acceptar de bon grat, tant per part de l'arquitecte com de la Parròquia de Sant Martí, de qui depèn Sant Iscle. Aquests treballs van ser dirigits per na Marta Argelagués i Joan Francès.

Iniciat el desmuntatge de la teulada i començades les cates a l'interior, es va poder comprovar que la tasca de restauració projectada s'havia de convertir en un profund estudi de l'edifici, que havia de tenir com a resultat la recuperació del conjunt dels seus valors, suprimint tots els afegits que no corresponien a la seva normal evolució estètica dins de cada època històrica.

La tasca investigadora a fi de conèixer les reformes sofertes al llarg dels anys va seguir dos camins paral·lels: un d'arquitectònic i estructural, centrat en el desmuntatge de la teulada i el repicat de les diferents capes de morter que cobrien parets i voltes, i un altre d'arqueològic, orientat a l'excavació en extensió de l'interior de l'església (fig. 2). Mercès a aquests treballs es van poder analitzar les diverses fases constructives i descobrir diferents elements arquitectònics (portes, finestres, etc.) que restaven tapiats.

Els resultats d'aquests treballs implicaren diverses actuacions preses des de la unitat de criteri entre l'arquitecte i l'equip d'arqueòlegs, les més destacables de les quals van ser suprimir el cor i l'escala del campanar, eliminant també l'ampliació desproporcionada d'aquest (fig. 3; fig. 4).

Per a Cerdanyola, el valor de l'església de Sant Iscle depassa, per la seva significació, l'àmbit estrictament religiós donat que és un element de particular importància dins de la història del municipi i un referent clau pel que fa a la identitat local. Aquest edifici va ser declarat «Bé Cultural d'Interès Local» per l'Ajuntament de Cerdanyola del Vallès el 1996, restant com a lloc emblemàtic per a la població, un indret de visita per al públic en general i pels centres educatius. Per poder donar resposta a tots aquests usos s'ha procedit a museitzar un dels espais interiors, dedicant-lo a l'evolució històrica i arquitectònica de l'edifici (fig. 5).

2. Context històric de la parròquia de les Feixes

L'església de Sant Iscle, com ja hem dit, apareix per primer cop en un document del *Libri Antiquitatum* del cartulari de la Catedral de Barcelona, datat el 17 d'abril del 995 (FÀBREGA, 1995, document 270). En aquest document apa-

Fig. 1. Vista general de l'església de Sant Iscle i de la rectoria a principis del segle xx.

reixen esmentades unes vinyes pertanyents a la *domus* de Sant Iscle que formaven part d'un conjunt de terres permutades entre Aeci, bisbe de Barcelona, i Recosind i la seva esposa.

El nom Sant Iscle apareix, en principi, associat a l'església, encara que més tard (1056) designarà el terme i la vall, coneguts també com les Feixes, i s'aplicarà així mateix a la parròquia (1082).

Un dels trets principals que han caracteritzat aquesta parròquia és el predomini absolut del poblament dispers. Aquesta forma d'ocupació del territori, primer en masos i, posteriorment, en masies, s'ha mantingut en tot el terme de Cerdanyola fins el desenvolupament del nucli urbà que es produeix a partir del 1828.

La parròquia de les Feixes ha estat, en general, limitada en recursos degut als pocs habitants que aplegava. Durant la segona meitat del segle xv i, especialment, durant els segles xvi i xvii, viu un període de certa prosperitat, que es perllonga al llarg de bona part del segle xviii. Aquesta prosperitat sembla ser paral·lela al progressiu canvi de propietat dels masos de les Feixes que passen a mans de barcelonins. Aquests nous propietaris, generalment absents, pertanyien a les classes benestants urbanes que incrementaran i diversificaran les seves activitats econòmiques per fer més rendibles llurs propietats (SÁNCHEZ, 1996: 81-82).

La puixança de la parròquia també es fa palesa en el fet que amplia els seus límits i l'església de Santa Engràcia de Montcada va esdevenir, al 1624, sufragània de la de Sant Iscle, tot i que en un document del 1786 es diu que ja ho era des de 1623 (ADB: Fons Parròquies, carpeta Les Feixes, document 8). Un clar reflex d'aquesta prosperitat són les reformes que van anar transformant l'aspecte original de l'església durant el segle XVI i XVII.

Al llarg de la segona meitat del segle XIX, sobretot a partir del moment en què deixa de ser parròquia (1868), i els inicis del XX, l'església va tenir veritables problemes per mantenir-se i, fins i tot, de conservació de la fàbrica. Cal suposar que aquesta situació està estretament vinculada al gradual empobriment del terme de les Feixes, relacionat amb la progressiva pèrdua d'importància de les activitats agrícoles, però molt especialment amb la crisi de la filloxera que acabarà amb el conreu de la vinya a tota la vall. El despoblament del terme i la conseqüent pèrdua de feligresos serà una de les causes principals d'empobriment de la parròquia i de l'abandonament de l'església.

La pèrdua de la categoria de parròquia i la posterior venda de part dels seus béns s'emmarca dins de la supressió de les propietats eclesiàstiques de baix rendiment a la que l'Església estava obligada per les lleis desamortitzadores i el Concordat de 1851 (SÁNCHEZ, 1996: 71).

Durant els segles XIX i XX, l'edifici va patir un procés de degradació del que no es va recuperar més que puntualment. Al 1808 va ser saquejada per les tropes franceses, com ja havia succeït al 1698, i durant la Guerra Civil Espanyola va patir greus destrosses.

Al 1881, la rectoria i les terres que envoltaven l'església van ser venudes a la família Gil, actual propietària de la masia de Can Catà (ADB: Fons Parròquies, carpeta Cerdanyola, document 6; carpeta Les Feixes, document 84). Per l'expedient de venda, sabem que a l'església hi anaven molt pocs feligresos i que per això no es considerava necessari el manteniment d'un capellà.

3. Evolució de l'edifici: Les dades arqueològiques i documentals

L'excavació de la teulada i de l'interior del temple es va realitzar en diverses fases (3 campanyes en total). La darrera, realitzada al 1996, va tancar el projecte d'excavació iniciat l'any 1995. Els objectius bàsics que es perseguien era la documentació tant històrica com arqueològica del temple per tal d'establir-ne l'evolució cronològica i la conseqüent datació dels elements arquitectònics que el composaven. Aquesta informació havia de servir per a fonamentar els ulteriors criteris de restauració de l'edifici.

Com a resultat d'aquests treballs s'han establert quatre grans fases que intenten sintetitzar l'evolució tant històrica com arquitectònica de l'església de Sant Iscle i Santa Victòria de les Feixes.

Fig. 2. Vista general de la nau un cop excavada.

a. La primera fase

La primera fase de l'església se situaria a l'alta edat mitjana, en torn els segles ix-x. Documentalment, aquesta fase està representada principalment pel text que va servir com a base a la celebració del millenari de l'església (Diplomatari de la Catedral de Barcelona, volum I, document 270).

Des del punt de vista arqueològic, aquest moment està clarament documentat per la presència de tombes antropomorfes, localitzades a la nau, als braços del transsepte i a les dues sagristies, que cronològicament se situen entre els segles ix-xi. Pel que fa el temple preromànic esmentat en el document com a

domus de Sant Iscle, només una alineació de forats de pal, excavats a la part central del transsepte i tallats per la trinxera de fonamentació del mur de ponent de la nau romànica, podria estar relacionada amb aquest primitiu edifici. Un aspecte que, tal vegada, podria indicar les dimensions i la ubicació d'aquesta primitiva església és la pràctica inexistència de tombes antropomorfes a la part central del transsepte. Es tractaria, en tot cas, d'una petita construcció feta en materials peribles que posteriorment seria suprimida en construir el temple romànic.

En referència a aquesta primera fase també és interessant remarcar la possible existència d'un moment anterior a l'església preromànica. Les tombes antropomorfes es disposen d'una manera força regular, la qual cosa sembla indicar una correcta ordenació de la necròpolis, tal vegada com a resultat de la senyalització dels diferents enterraments que evitava possibles superposicions. L'espai de la capçalera no presenta enterraments per la qual cosa és probable que el temple fos l'eix a partir del qual s'organitzava el cementiri. Cal dir, però, que hi ha tres enterraments que es desvien de la tònica general. En un dels casos es tracta d'una tomba sense capçalera marcada que està molt arrasada. La segona és part d'una inhumació en fossa simple rectangular, que havia estat tallada per una tomba antropomorfa, i que està situada a una cota lleugerament superior que la resta. La tercera i última correspon a un enterrament localitzat a la zona del transsepte, molt malmès per l'excavació d'una sitja. La tipologia d'aquestes tres tombes i el fet que en algun cas estiguin tallades per tombes antropomorfes ens fa pensar en un possible ús previ d'aquesta zona com a cementiri, en un moment anterior a la construcció del primer temple preromànic.

La possibilitat que existís un primer lloc d'enterrament deslligat d'un temple no s'ha de considerar com a excepcional, ja que com a mínim des del segle ix es documenten esglésies envoltades per enterraments que en alguns casos s'han situat sobre necròpolis preexistents (LÓPEZ I CAIXAL, 1995, 252).

Moltes de les qüestions que es plantegen en aquesta primera fase de Sant Iscle són similars a les que s'observen en altres temples de cronologia més o menys similar. A Sant Vicenç de Malla, entre finals del segle ix i principis del x, es documenta una primera necròpolis d'inhumació amb tombes el·lipsoïdals i rectangulars, tot i que alguna ja presenta forma antropomorfa. L'hipotètic temple associat no ha estat localitzat i no serà fins el segle x que es construeix una església amb una necròpolis d'inhumació associada (GONZÁLEZ et alii, 1983a). També en la primera fase de l'església de Sant Vicenç de Torelló es produeix una utilització prèvia del terreny com a necròpolis de tombes antropomorfes i el·lipsoïdals. És possible que el cementiri envoltés un temple primitiu del que no n'ha quedat pràcticament cap resta (GONZÁLEZ et alii, 1983b, 134). Un altre cas similar és Sant Llorenç de Munt on no s'ha documentat cap estructura anterior al temple romànic malgrat tenir referències d'una església des del 947. Només es van trobar tombes antropomorfes a l'exterior, per la qual cosa es

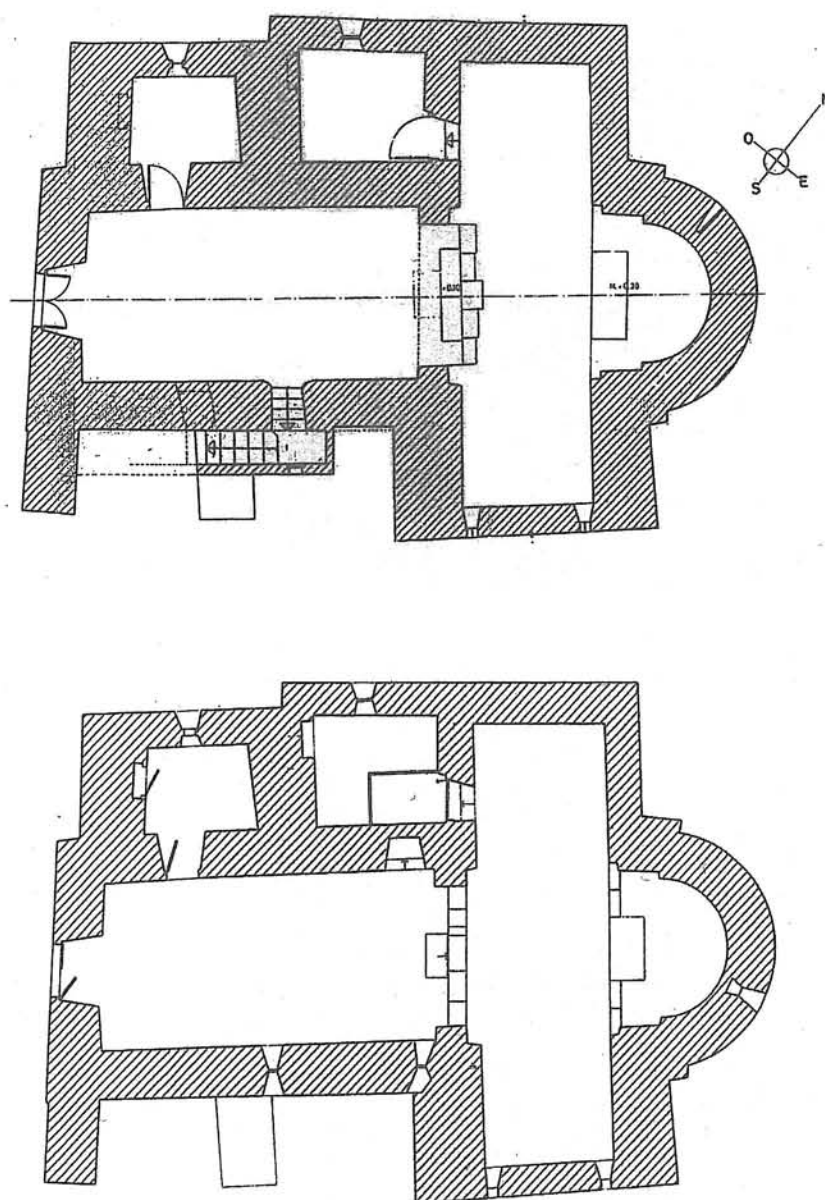

Fig. 3. Planta de l'edifici abans i després dels treballs de restauració.

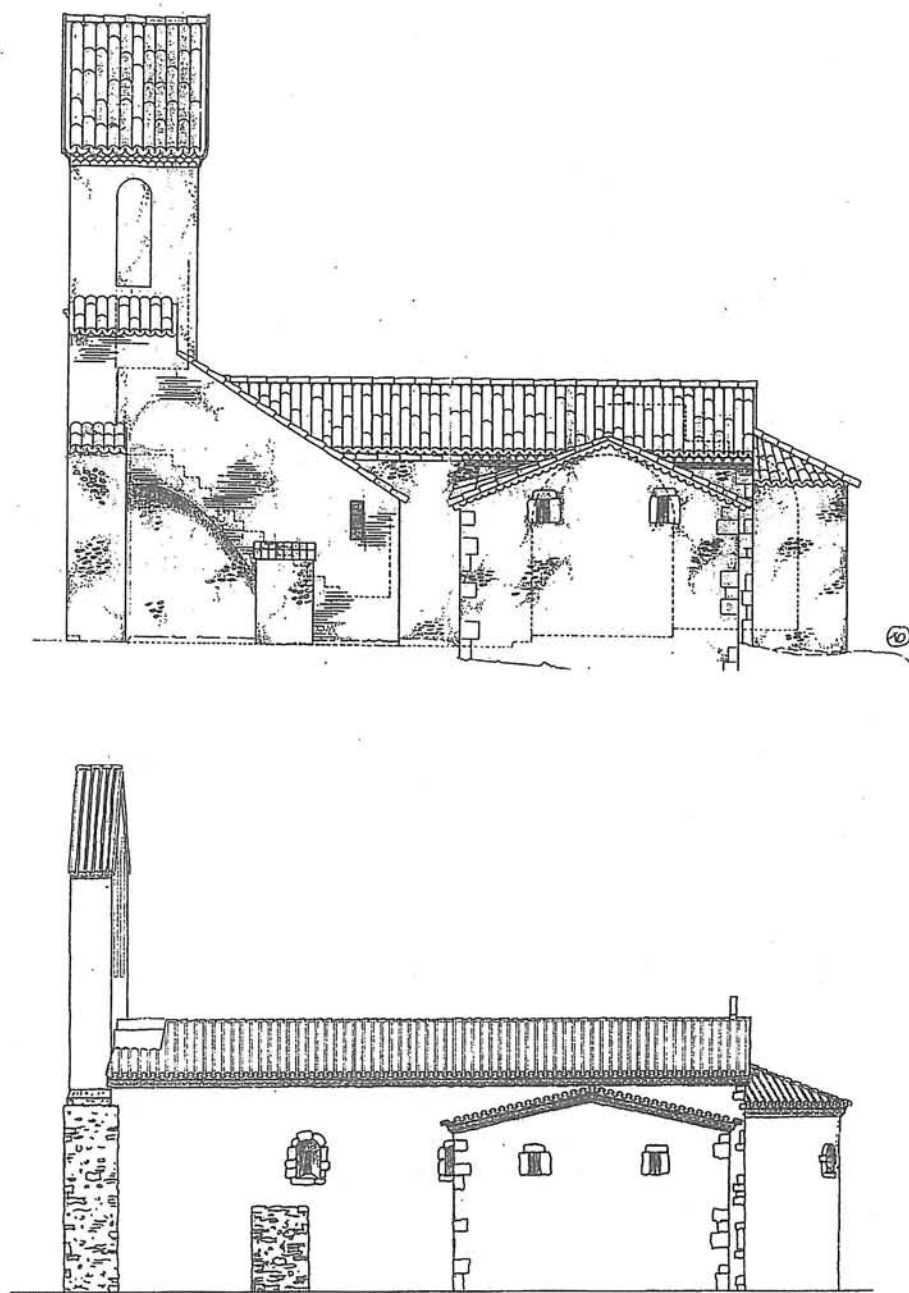

Fig. 4. Alçat lateral de l'edifici abans i després de la restauració.

Fig. 5. Espai expositiu situat a la segona rectoria.

planteja la hipòtesi d'un edifici preromànic situat en el mateix lloc que el construït al 1064 (FIERRO et alii, 1992, 142).

b. La segona fase

L'inici de la segona fase se situa a finals del segle XI i principis del XII, moment en què es construeix el temple romànic en bona part sobre el cementiri de tombes antropomorfes. Es tracta d'una construcció en pedra d'aparell rudimentari que recorda el carreuó, però sense assolir aquesta típica modulació formal, possiblement com a conseqüència de les característiques litològiques del material utilitzat. En general, l'edifici és d'una gran austeritat. Els paraments exteriors estarien recoberts amb morter de calç. A l'interior la irregularitat de l'aparell havia estat mitigada mercès al dibuix d'un fals carreuat en les juntes de les pedres que s'estenia per les parets de la nau fins arribar a l'arrencament de la volta. No podem assegurar que aquest recurs correspongui exactament a la primera obra romànica, però és del tot segur que s'aplica durant aquesta fase.

La volta de la nau és de canó feta amb lloses de pissarra disposades en sardinell a partir d'un cindri construït amb canyes, com demostren les empremtes localitzades en repicar una zona de l'intradós de la volta.

Tradicionalment els qui han estudiat l'edifici han considerat que, inicialment, aquest temple era d'una sola nau i absis semicircular (BRASÓ, 1934b; 1945a) i que les grans reformes que van modificar el seu aspecte inicial es van produir al llarg dels segles XVI i XVII.

Si acceptem aquest plantejament, hauríem de considerar que el temple romànic es va mantenir sense gaires transformacions al llarg de tota l'edat mitjana. Però el cert és que les dades arqueològiques demostren que dins aquesta llarga segona fase es va construir un cos quadrangular a la banda dreta de la nau a tocar del presbiteri que ja estava en ús, com a mínim, des del segle XIII (fig. 6). És possible que també s'afegís alguna construcció a l'altra banda de la nau, però el mal estat en què es troba aquesta zona i les contínues actuacions que s'hi han fet en dificulten la interpretació.

Pel que fa al cos dret podria ser el fonament d'una capella lateral o d'un antic campanar. La seva posició fa possible aquest extrem donat que existeixen molts exemples d'esglésies rurals d'una sola nau amb el campanar situat a la banda nord de la capçalera com les de Sant Pau de Riu Sec a Sabadell, Sant Pere de Riu a Tordera o l'església de Sant Menna a Sentmenat, entre d'altres.

La supressió d'aquest hipotètic campanar podria estar relacionada, tal vegada, amb les reformes que es produeixen en la fase III, en la que l'església pren la planta de creu llatina amb la materialització del transsepte. És possible que les necessitats de guanyar espai fessin necessari el canvi del campanar per una espadanya. No sabem, però, si aquest element es construeix de nou o el que es fa és potenciar una petita espadanya preexistent. El cert és que el parament d'aquesta estructura mostra diversos recreixements.

També durant aquesta fase, però cap al final, es van afegir quatre contraforts exteriors a banda i banda de la nau. La seva construcció sembla respondre més a una necessitat estructural relacionada amb la volta que a una funció decorativa. Malgrat que com a recurs arquitectònic es coneixen de ben antic, els de Sant Iscle, per la tipologia i les dades d'estratigrafia relativa obtingudes, s'haurien de situar en època gòtica, moment en què aquest tipus d'element constructiu pren gran importància. Un cas similar a Sant Iscle el veiem a la fase 3 de l'església de Sant Vicenç de Rus on, al voltant del segle XIII, es construeixen tot un seguit de contraforts a l'exterior del temple (LÓPEZ et alii, 1991: 224).

Així, doncs, el primer edifici seria un temple de planta rectangular amb volta de canó i amb un absis semicircular cobert amb una volta de mitja esfera i decorat amb pintures. No sabem si en principi tindria un campanar o bé una espadanya. Seria un edifici fosc al que només donarien llum quatre finestres de doble esqueixada situades una a l'absis, una al mur de capçalera i dues a la banda de migdia. Aquestes últimes serien amortitzades per la posterior construcció dels contraforts exteriors. La porta romànica situada a la façana de ponent es va localitzar amagada darrera de la porta actual construïda al segle XVI. Malgrat que es conserva molt parcialment, sembla tractar-se d'un senzill arc de mig punt.

Fig. 6. Vista del cos lateral d'època romànica amortitzant les tombes antropomorfes.

Un element important pel que fa l'inici d'aquesta fase són les pintures que decoraven l'absis. L'any 1933 es van localitzar un fragment d'Epifania, que ocupava la paret circular sota la volta, i part d'una sanefa policromada que ornamentava l'arc d'accés al presbiteri (BRASÓ, 1934b, 12). Després de la Guerra Civil van ser descobertes altres restes que, en aquest cas, estaven situades a la part superior de l'absis, en posició central, sobre la finestra romànica. Es tractava d'un fragment de màndorla o ova i de dues figures que van ser interpretades com els sants als quals està dedicada l'església (BRASÓ, 1945b). Totes aquestes pintures no estan *in situ*, sinó que es troben repartides entre el Museu Diocesà de Barcelona i el Museu d'Art Nacional de Catalunya.

L'escena principal i més ben estudiada representa una Epifania de la qual es conserven dos dels reis i la Mare de Déu, intuïnt-se el tercer rei i l'infant assegut a la falda de la Mare (fig. 7). Es tracta d'una obra de caràcter força rústec, popular i d'esperit autòcton que ha estat atribuïda a un artista modest i de no gran qualitat que segueix l'estil dels pintors de la segona meitat del segle XII (COOK i GUDIOL, 1950: 92; GUDIOL i altres, 1974: 183; MORA, 1987: 14-17). L'obra ha estat connectada amb tot un seguit de produccions que es localitzen dins de l'àmbit geogràfic de Barcelona, com les pintures de l'església de Santa Maria de Montmeló que també corresponen a una Epifania. Les pintures que

decoren actualment l'absis de l'església no tenen res a veure amb les romàniques i van ser fetes a mitjans dels anys 40.

Dins dels elements d'organització interna, un dels més característics d'aquesta fase són les sitges destinades a guardar la recaptació dels delmes (RIU, 1986: 433-434; RIU, 1989: 115-116). En general, la seva ubicació en els espais sagrats del temple, tant a l'interior, sota els paviments, com a les sagres, s'ha relacionat també amb la recerca de protecció de les collites de la comunitat pagesa contra la violència senyorial (MAURI 1991: 35; 1996: 35).

Alguns autors han considerat que el període de màxima utilització d'aquest sistema d'emmagatzematge en l'època medieval se situa entre els segles xi i xiii i que seria al llarg d'aquest darrer i començaments del següent que es produiria una progressiva amortització de les sitges, i la seva substitució per graners, que ja sovintejarien al segle xiii (RIU, 1986: 433-434; 1989: 115-116). Aquest fet podria estar relacionat també amb l'aparició dels grans contenidors de ceràmica i la monetarització de la renda que les fa innecessàries (MIRQUEL et alii, 1994: 31-32). A Sant Iscle la major part de les sitges s'han de situar en aquesta època i només una sembla ser més tardana, amb una datació del segle xv.

Pel que fa a d'altres elements d'organització interna cal parlar dels que estan destinats pròpiament al culte. Probablement Sant Iscle, al principi, tenia un únic altar situat a l'absis, però, com a mínim des del segle xiv, en tenia un més. En la visita pastoral de 1379 s'esmenta l'existència de dos altars sense precisar a qui estan dedicats (ADB: Visites pastorals, 1379).

Pel que fa a l'existència d'altar major, cal suposar que ja en aquestes dates de mitjans del segle xv o fins i tot abans n'hi havia un que tapava les pintures romàniques. L'existència d'un altar major dedicat a Sant Iscle apareix confirmat en les visites de 1425 i 1438. Val a dir que és en aquest mateix segle xv que apareix l'advocació de Santa Victòria (AHCB: Mas, 1921: 82 a 103).

Al llarg del segle xv i a tombar del segle xvi la documentació reflecteix que l'edifici pateix un procés de degradació i que té greus problemes de conservació. La visita pastoral de 1404 esmenta la necessitat de fer algunes reparacions a l'edifici i deu anys més tard es diu explícitament que cal reparar la volta (ADB: Visites pastorals, 1404 i 1414). A mida que avança el nou segle la situació sembla esdevenir greu: el 1511 i el 1513 el visitador insisteix en la necessitat de reparar la fàbrica de l'església (ADB: Visites pastorals, 1511 i 1513). Aquesta situació deu empitjorar, perquè en el 1519 la visita pastoral recull que està en gran perill de ruïna (ADB: Visites pastorals, 1519). El mal estat de la fàbrica es fa extensiu als altars existents. És en relació a aquest fet que, en el 1509, es fa un contracte amb un mestre de retaules de Barcelona (BRASÓ, 1945a, 1945b). Cal suposar que tots aquests problemes que presenta l'edifici estarien estretament relacionats amb les grans reformes que es produeixen al llarg del segle xvi, ja en la fase 3.

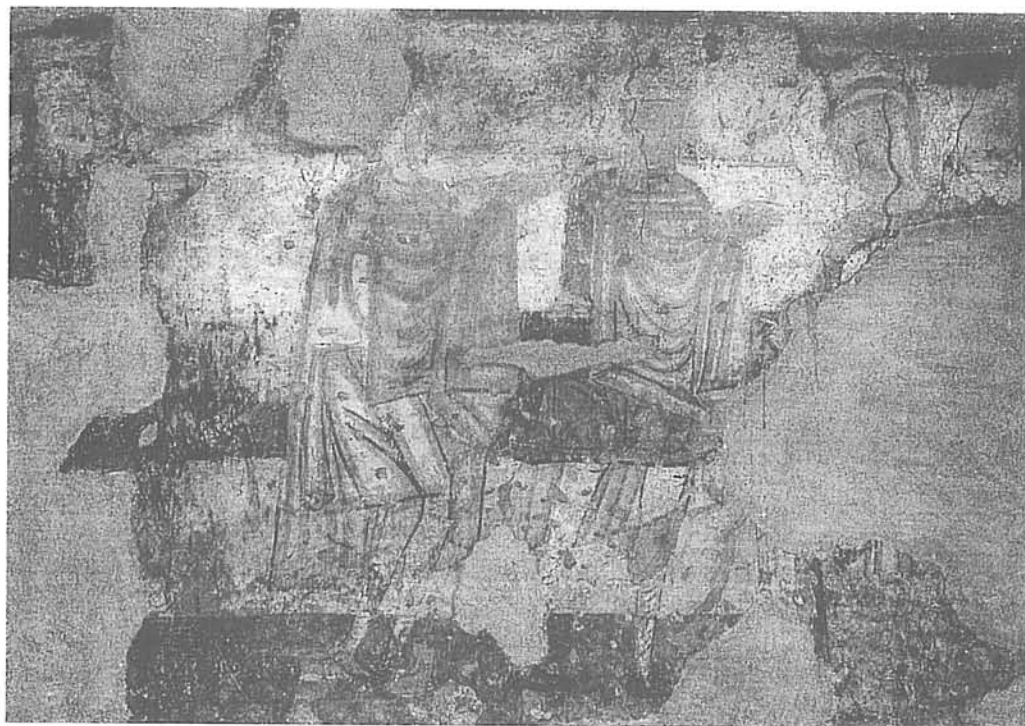

Fig. 7. Epifania romànica que decorava l'absis.

De la mateixa manera que l'església, el cementiri, que s'estén al voltant seu, també presenta alguns problemes de conservació o negligència. Així, a la visita del 1414 s'insistia en la necessitat de tancar-lo (ADB: Visites pastorals, 1414), problema que reapareix cap a finals del segle xv (ADB: Visites pastorals, 1484).

Com a fet interessant relacionat amb el cementiri cal destacar l'aparició de dues olles, una grisa i l'altra oxidada, en una tomba (TB-87) datada en el segle XII. Casos similars s'han documentat, per exemple, a Sant Marçal de Relat a Avinyó (LÓPEZ i CAIXAL, 1995), a la necròpolis medieval de Sant Julià d'Alta a Sabadell (SANCHO, 1991), a l'església vella de Sant Menna (ROIG et alii, 1995) i a la tomba 66 de Sant Sebastià de Sull (M. RIU, 1981), també amb cronologies al voltant del segle XII.

En una tomba (TB-118) situada molt a prop de l'anterior i amb la mateixa cronologia va aparèixer associada al mort una típica petxina de pelegrí amb perforacions intencionals per a ser cosida a la roba. Aquesta mena de distintius apareixen ben documentats en pintures com la de la possible predella de Linyà, on Sant Jaume porta una petxina d'aquest tipus al barret. Arqueològicament, es documenta un testimoni similar a la tomba 8 de la necròpolis cristiana de Sant Martí de Lleida on en va aparèixer una d'iguals característiques, que es data també entre els segles XI i XII (GALLART et alii, 1991, 77-79).

c. La tercera fase

La tercera fase s'iniciaria a principis del segle XVI i acabaria cap al segle XVIII. Durant el XVI és quan es produeixen les grans reformes que transformaran de manera força important l'aspecte general de l'edifici, treballs que s'haurien acabat abans de 1577, data que es troba a la llinda de la façana i que indicaria el final de totes aquestes reformes. En el segle XVII també es van fer algunes millores però que afectaren bàsicament l'interior de l'església (BRASÓ, 1945a).

És durant el segle XVI que es construeixen els braços del transsepte, amortitzant les construccions anteriors i que cal relacionar amb l'aparició de nous altars. També es remodela la façana i es recreix l'espadaña (fig. 8). En aquesta fase s'edifica la primera sagristia als peus de la nau. Com ja hem apuntat, tots aquests canvis estarien relacionats amb la progressiva prosperitat de la parròquia i transformaran l'aspecte general de l'edifici.

La primera sagristia del temple es construeix aprofitant els dos primers contraforts de la banda de tramuntana, allargant-los i tancant l'espai amb un mur transversal. Fins a la construcció de la sagristia l'espai que ocuparà corresponia a l'exterior i va ser zona de cementiri durant tota l'edat mitjana. L'interior estava pavimentat amb maons i a la part central es va localitzar una fossa de funcionalitat incerta. En la visita pastoral de l'any 1591 es diu que cal reparar la teulada, cosa que demostra que ja feia temps que estava construïda (ADB: Visites pastorals, 1591).

De la mateixa manera, la construcció de les dues capelles laterals que configuren la nova planta de creu llatina del temple aprofita els contraforts preexistents i implica l'obertura parcial dels murs i la volta romànics. A aquests espais, situats a una cota superior respecte de la nau, s'hi accedia a través d'un graó que era, de fet, la base del mur de la nau retallat i condicionat per aquesta funció. És molt possible que aquests graons o la zona immediata estiguessin decorats amb rajola policroma, de la qual se'n van localitzar alguns fragments *in situ* durant l'excavació. També es van documentar les empremtes de diversos altars.

Les recomanacions i manaments que es fan a les visites pastorals semblen confirmar que les obres importants o estructurals de l'església estan acabades abans de 1577 (ADB: Visites pastorals, 1549, 1555, 1562 i 1567). No serà fins bastants anys més tard que tornarem a trobar referència a la necessitat de reparar l'església (ADB: Visites pastorals, 1594, 1595 i 1596). Es tracta d'actuacions que afecten concretament a la teulada, que ha estat un problema constant a l'església.

En aquesta fase és molt possible que la volta es refaci en algun tram, en especial el que correspon a la nau amb l'objectiu de donar resposta als problemes de coberta que presentava el temple i que ja hem esmentat. Observant el traçat de la volta de la nau veiem com talla parcialment una de les finestres romàniques.

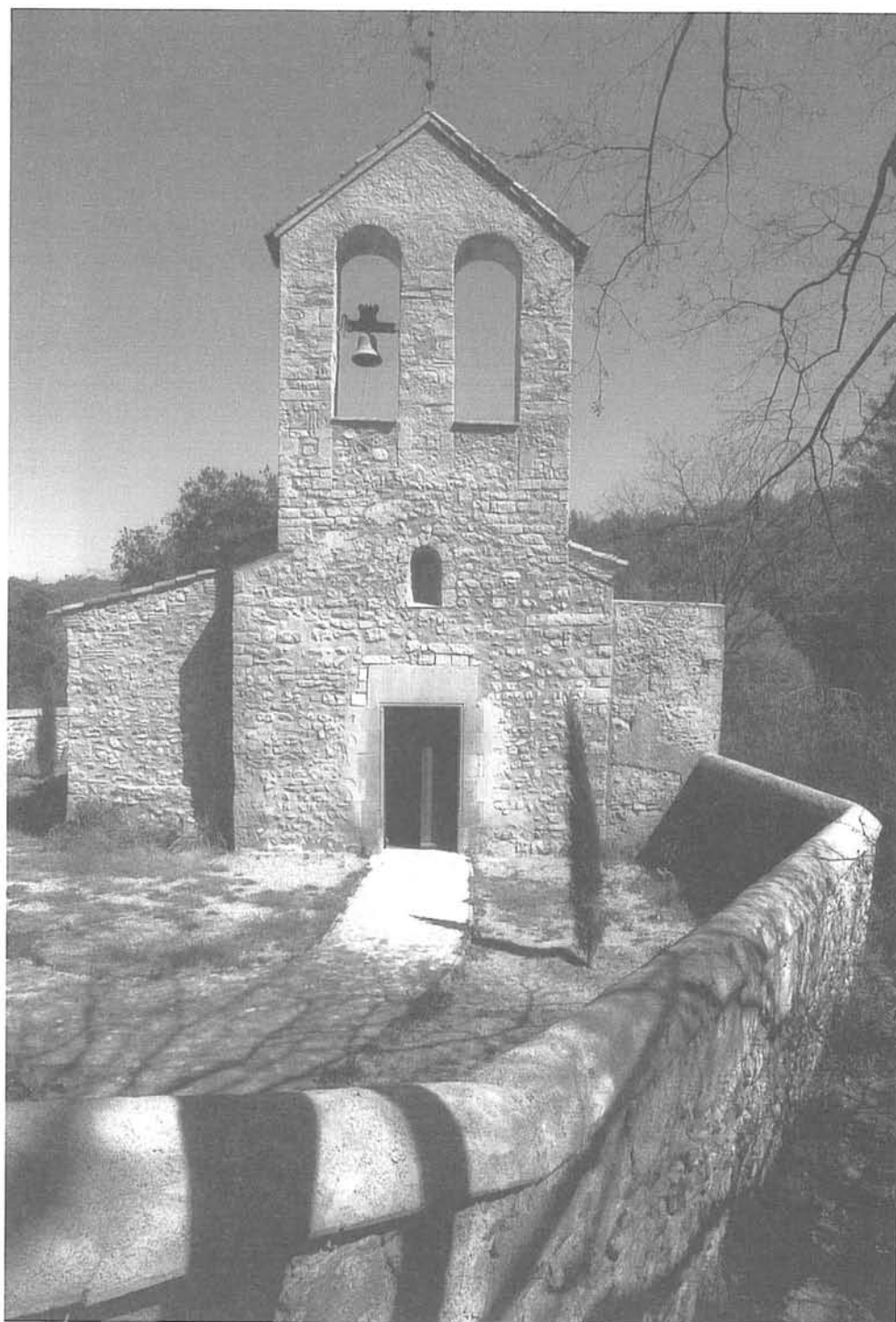

Fig. 8. Façana de l'església un cop restaurada.

Fig. 9. Interior del temple abans de 1936.

ques i com apareix sensiblement deslligada del mur de façana. Val a dir que aquest fet també podria ser degut al desplaçament d'aquest mur cap endavant donades la seva pobra fonamentació i les grans dimensions de l'espadanya actual. El cert, però, és que en excavar l'extradós de la volta ja havíem observat que a la zona situada a cavall entre el transsepte i la nau existia un decaïtge, possiblement conseqüència de la lligada de dues voltes diferents, la romànica, més propera a l'absis, i la refeta que correspondria a aquesta fase. És molt possible que les dues grans alineacions de forats de pal que recorren el terra de la nau i la part central del transsepte estiguin en relació amb aquestes reparacions i corresponguin a les empremtes de les bastides. L'estratigrafia relativa posa de manifest que aquests forats són posteriors a l'amortització de les sitges medievals.

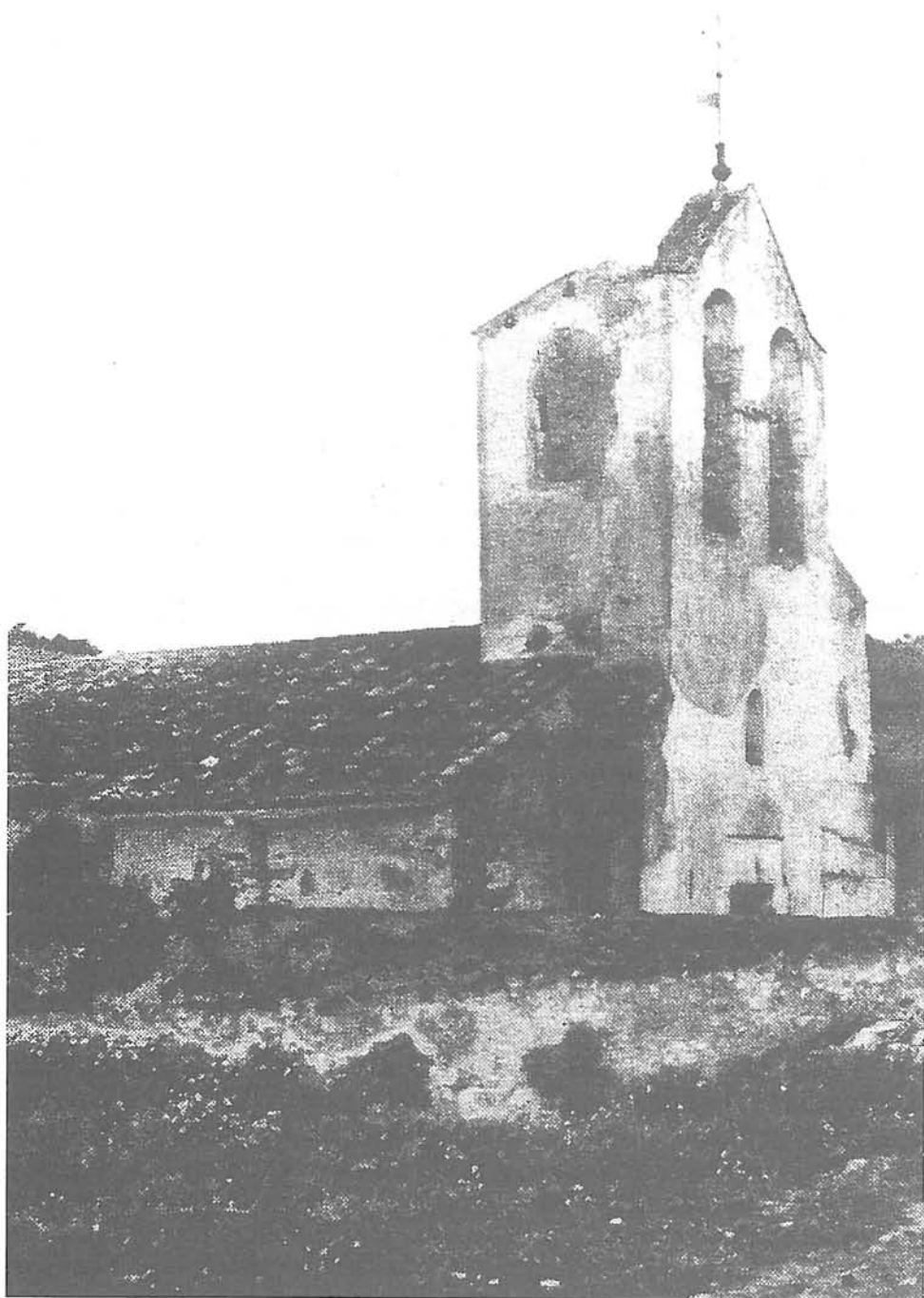

Fig. 10. Vista del campanar-espadanya a inicis del segle xx.

Tot aquest seguit de reparacions de la volta apareixen emmascarades, a la part interior, per un arc toral situat en el punt d'entrega de les dues voltes que limita la zona del transsepte que es construeix en aquesta fase. És un arc força sobri fet en carreus i que aprofita com a impostes dos fragments de l'antic ràfec romànic, la qual cosa fa pensar que tot aquest conjunt de remodelacions es produeixen en un curt espai de temps.

És també durant el segle XVI que es va obrir un accés lateral en el mur NW de la nau, que de cap manera es pot considerar com la porta original del temple ja que és molt estreta i alta i apareix retallant clarament la volta romànica. Aquest accés estaria format per una porta i una graonada i és probable que estigui relacionada amb les obres de remodelació anteriors al 1577 i que es tapiés un cop acabades. De fet, la graonada es rebenta en part per diversos enterraments posteriors que demostren que aquest espai es va seguir utilitzant com a cementiri fins la construcció de la segona sagristia quasi un segle i mig més tard.

Pel que fa l'absis, la documentació reflecteix que en el segle XVI estava tapat, al menys en part, per un retaule i que, per tant, les pintures romàniques no eren visibles. Val a dir que per les dades obtingudes durant l'excavació sembla que el presbiteri no havia canviat gaire respecte a la fase anterior i conservava bàsicament les mateixes dimensions.

Durant tota la primera meitat del segle XVII l'església segueix sense presentar cap tipus de problema i la fàbrica del temple apareix ressenyada com a bona en les visites pastorals (ADB: Visites pastorals, 1601 i 1602), però se segueixen deixant instruccions per a millorar l'edifici.

Pel que fa el cementiri, durant aquest llarg període s'hi fan diverses actuacions, algunes de les quals tenen a veure amb les reformes i reparacions detectades al braç dret del transsepte. Un fet significatiu és que, en algun moment després del 1584 es rebaixa el terra del cementiri per tal que estigui al mateix nivell que l'església (ADB: Visites pastorals, 1584). Aquest fet es detecta a l'exterior d'alguns murs que estan recalçats, i explicaria perquè els enterraments apareixen a un nivell tan superficial. A partir del 1606, la tanca del cementiri és un problema, havia caigut i els animals entraven al recinte (ADB: Visites pastorals, 1606, 1608, 1611 i 1612).

A finals d'aquesta fase, molt avançat el segle XVII, es produeix una remodelació interior relacionada amb la reordenació dels altars i la col·locació d'un nou retaule a la zona de l'absis (BRASÓ, 1945b). S'eleva i s'anivella la part central del transsepte per posar-lo a la mateixa alçada que les capelles laterals, mentre que la nau central queda a un nivell inferior. Per salvar aquest desnivell es posa una graonada de pedra. Com a conseqüència d'aquests canvis tota l'església és repavimentada. L'absis es tapiarà i la capçalera prendrà una forma rectangular; la zona de l'altar major va continuar a un nivell superior respecte de la resta de l'església (fig. 9). S'incorporen també altres elements com una nova pila baptismal adquirida el 1678.

Fig. 11. Decoració neogòtica incorporada a la façana.

d. La quarta fase

La quarta i darrera fase està relacionada amb la decadència de l'església que s'inicia cap el segle XVIII, però molt especialment a partir de la segona meitat del XIX. És en aquest període quan es construeix la segona sagristia, entre el braç NW del transsepte i la primera sagristia, i el gran campanar-torre, com a obres principals.

Les visites pastorals de finals del segle XVII indicaven que l'església tornava a tenir problemes de conservació i són abundants les referències a la necessitat de fer-hi reparacions. Aquesta mateixa documentació ha permès situar la construcció de la segona sagristia en ple segle XVIII. El 1726, el visitador dóna instruccions perquè es faci la sagristia (ADB: Visites pastorals, 1726). En la visita feta 11 anys més tard es diu explícitament que la sagristia no està en condicions i es recomana que la nova sagristia es faci entre l'habitació on hi ha l'arxiu i la capella de la Mare de Déu del Roser (ADB: Visites pastorals, 1737). Per aquest document sabem la funció de l'habitació que hem anomenat primera sagristia i que en aquesta època ja hi havia un cor. El 1744 segueix sense estar feta, però en la del 1758 (ADB: Visites pastorals, 1744 i 1758) no es fa cap referència, per la qual cosa hem de suposar que va ser en aquest període de 14 anys que es va construir. Arqueològicament es va constatar que l'espai on se situa la nova sagristia, igual com va passar amb la primera, però per a un període de temps més curt, formava part del cementiri de l'església. Aquesta és la causa de què immediatament per sota de la preparació del paviment apareguessin les primeres tombes.

És durant el segle XIX que es construeix el campanar-torre (ADB: Fons Parròquies, carpeta Les Feixes, documents 82 i 83). És possible que aquesta transformació coincideixi amb la compra de la nova campana encarregada a Bonaventura Vallès cap el 1826 (BRASÓ, 1945a). Val a dir de tota manera que mossèn Mas en les seves notes històriques del Bisbat de Barcelona considera que el campanar també podria ser una obra del segle XVIII (AHCB, Mas 1921: 82-103).

Les fotografies antigues han proporcionat algunes dades sobre aquesta darrera fase del temple i mostren que, cap el 1900, el campanar-torre ja estava fet, però no tenia unificada la teulada, era una mena de cos posterior afegit a l'espadanya (APFG). Com és lògic també estava construïda l'escala exterior d'accés i la teulada del vessant NW ja estava unificada, al menys pel que fa les dues sagristies (fig. 10).

El procés de degradació de l'edifici es produirà durant el segle XIX i molt especialment a partir de la supressió de la funció parroquial de l'església en el 1868; és a dir, quan ja no es pot mantenir un sacerdot que en tingui cura.

A la segona meitat del XIX les referències a la necessitat de reparar l'edifici esdevenen una constant. En un document del plec de Santa Engràcia de Montcada datat al 1868, moment en què aquesta església esdevé independent i la de Sant Iscle passa a formar part de la parròquia de Sant Martí de

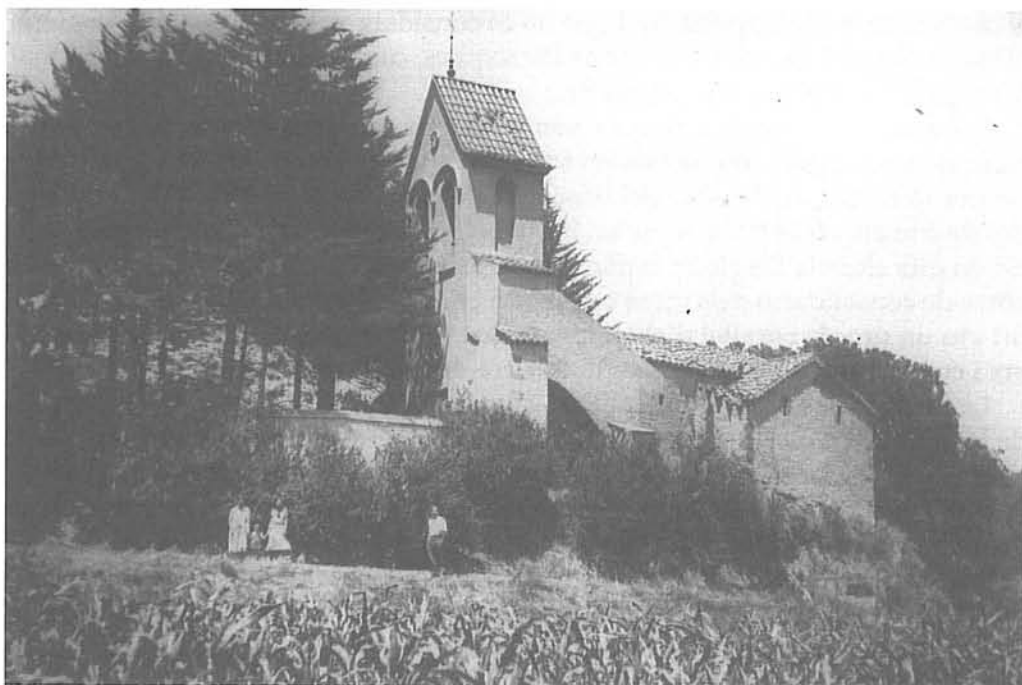

Fig. 12. Vista general de l'església abans de la restauració.

Cerdanyola, es diu que cal fer obres a l'església, concretament a l'escala del campanar, al campanar mateix i al cor (ADB: Fons Parròquies, carpeta Santa Engràcia de Montcada 522, document 22). En general, sembla tractar-se, però, d'obres menors. En un altre document del 1875 també es parla de reparacions i es diu que el campanar amenaçava ruïna (ADB: Fons Parròquies, carpeta Cerdanyola, document 1) i en un del 1876 es confirma el mal estat, l'abandonament general i la necessitat de reparar el campanar; tot i que en aquest mateix any sembla que com a mínim s'arregla l'escala (ADB: Fons Parròquies, carpeta Les Feixes, documents 82 i 83). Val a dir que el mateix paleta que fa les obres de reparació serà el que més tard repararà la façana i el campanar (ADB: Fons Parròquies, carpeta Santa Engràcia de Montcada 522, document 22 i APJM).

Malgrat totes aquestes informacions que reflecteixen el progressiu deteriorament del temple, M. Garriga, arquitecte de Cerdanyola, afirma en els mateixos anys que l'església està en bon estat de solidesa (ADB: Fons Parròquies, carpeta Les Feixes, document 83 bis), fet que es podria interpretar com que els problemes que pateix l'edifici no són de tipus estructural sinó més aviat fruit de l'abandó.

Una dada que confirma la degradació i mal estat de l'església és l'expedient de venda de la casa rectoral i de les terres de l'església a Carme Llopart datat en el 1881. Per aquesta documentació sabem que tant les terres com la casa estaven a punt de ser incautades per abandonament. Val a dir que el destí que es volen donar als diners de la venda és precisament la reparació del temple i

el manteniment del capellà, tot i que no es considera necessari perquè l'església té molts pocs feligresos (ADB: Fons Parròquies, carpeta Cerdanyola, document 6; carpeta Les Feixes, document 84).

Pel que fa al cementiri, poques són les dades que proporciona la documentació en aquest període, només les fotografies antigues reflecteixen que la tanca, per la banda de l'absis i del braç dret del transsepte no existeix, si més no des de començaments del segle xx. Els treballs agrícoles que van retallant l'elevació on està situada l'església explicarien la desaparició de la tanca i les contínues obres de consolidació dels murs que es fan en aquesta part del temple. El cementiri viu un procés paral·lel d'abandonament i sembla que, des de finals del segle XIX i començaments del XX, no s'hi enterra ningú (CAPELLA i ALSINA, 1968).

La compra de la casa i de les terres que depenien de l'antiga església per part de la família Gil marcarà un punt d'inflexió en el procés de degradació iniciat al 1868. Des d'aleshores, aquesta família es va ocupar de la conservació de l'edifici. A començaments del segle XX van fer remodelar la façana i van fer reparar el campanar-torre (APJM, 1905) incorporant una decoració neogòtica (fig. 11).

Per un altre document datat al 1916 sabem que l'església havia estat reparada (ADB: Fons Parròquies, 521 Santa Engràcia de Montcada, document 74). Per tant, cal suposar que les darreres obres importants que han afectat al temple es van produir en algun moment entre 1905 i 1916.

Segons l'*Elenco* de la parròquia de Sant Martí de Cerdanyola fet al 1921, l'església de Sant Iscle estava en bon estat. Quan mossèn Mas la visita abans de 1921 i en fa la descripció no dona cap referència a l'estat de conservació (AHCB, Mas 1921: 82-103), però Miquel Brasó, en la visita que fa l'any 1933, observa que hi ha esquerdes a l'absis i també en altres punts del temple (BRASÓ, 1934b).

Durant la Guerra Civil Espanyola l'església i la part de l'arxiu parroquial que es conservava a la sagristia van ser cremats i es van destruir els altars. Durant el període bèl·lic, el temple va ser utilitzat com a habitatge per a refugiats (ADB: Arreglos Parroquiales, 2 i 3). Després de la Guerra i per esmenar els desperfectes que s'havien produït, es va reparar tot l'interior de l'església, ja no es van posar altars laterals i l'absis romànic va quedar descobert recuperant les dimensions originals. Les obres més importants es van produir a finals dels anys 50 i van comportar la remodelació de l'absis i del presbiteri prenent l'aspecte que presentaven en el moment de començar els treballs d'excavació i restauració (fig. 12).

4. Bibliografia

BRASÓ, M. (1934a), «Trobada d'una decoració mural romànica» a *Butlletí dels museus d'Art de Barcelona*, vol. VI, gener, Barcelona, pàgs. 235-240.

BRASÓ, M. (1934b), «Pintures murals romàniques de Sant Iscle de les Feixes» a *Mai enrera. Butlletí del Club Excursionista de Gràcia*, Barcelona, pàgs. 9-13.

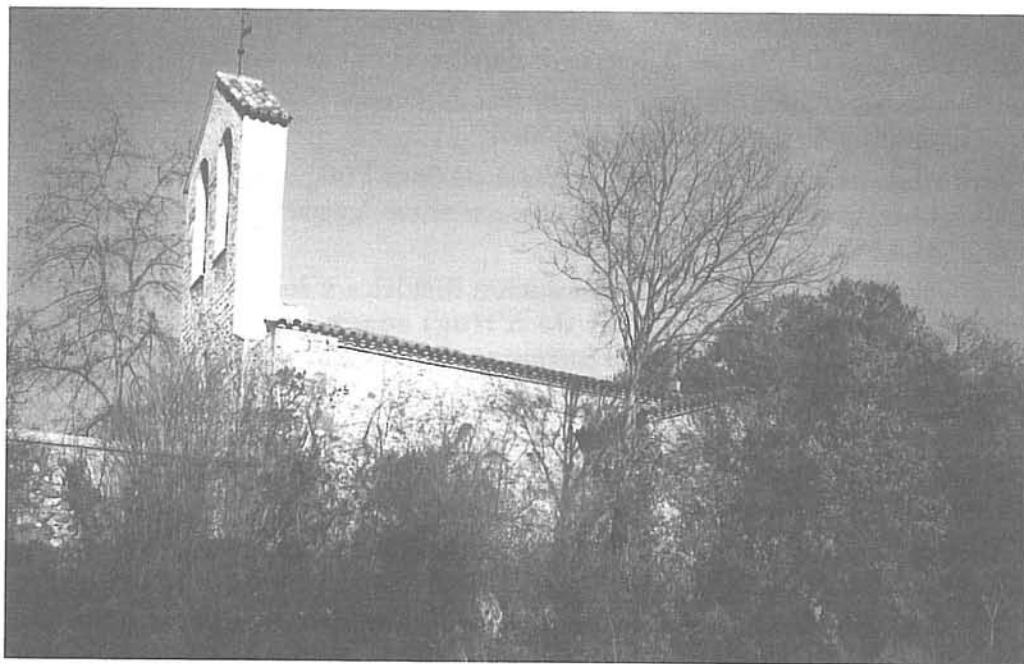

Fig. 13. Vista lateral de l'església després dels treballs de restauració.

BRASÓ, M. (1945a), «Pinturas murales románicas de Sant Iscle de les Feixes» a *Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona*, vol. III-3, juliol, Barcelona, pàgs. 7-13.

BRASÓ, M. (1945b), «Las pinturas murales románicas de Sant Iscle de les Feixes» a *Boletín del Club Excursionista de Gràcia*, vol. VII, Barcelona, pàgs. 18-23.

CAPELLA i ALSINA (14-XI-1968), «El aplec de Sant Iscle de les Feixes. Una tradicional festividad en Sardanyola» a *El Correo Catalán*, Barcelona.

COOK i GUDIOL (1950), *Pintura e imaginería románicas. Ars Hispaniae*, vol. VI, Madrid, 1980.

FÀBREGA, A. (1995), *Diplomatari de la Catedral de Barcelona: documents dels anys 844-1260*, volum I, Arxiu Capitular de la Catedral de Barcelona.

FIERRO, J., et alii (1992), «Vestigis pre-romànics localitzats en excavacions recents a les comarques de Barcelona», *Quaderns Científics i Tècnics 4*, Diputació de Barcelona.

GALLART et alii (1991), *L'excavació de l'església de Sant Martí de Lleida*, Monografies d'Arqueologia Urbana 3, Lleida.

GONZÁLEZ, et alii (1983a), «Sant Vicenç de Malla», *Diputació de Barcelona, Servei de Catalogació de Monuments. Memòria 1983*, pàgs. 87-108.

GONZÁLEZ, et alii (1983b), «Sant Vicenç de Torelló», *Diputació de Barcelona, Servei de Catalogació de Monuments. Memòria 1983*, pàgs. 131-144.

GUDIOL i altres (1974), «Guía descriptiva, histórica y artística del monasterio de Sant Cugat del Vallés» a *Tierras de España. Cataluña*, Barcelona, pàg. 183.

MAURI, A. (1996), *L'església de Sant Pau de Riu-Sec (Sabadell, Vallès Occidental)*, Quaderns de Patrimoni III, Sabadell.

MIQUEL, M. et alii (1994), «L'església de Sant Ponç de Corbera (Cervelló, Baix Llobregat)» a *Memòries d'intervencions arqueològiques a Catalunya*, 10, Generalitat de Catalunya.

LÓPEZ, A. et alii (1991), «La evolución histórica y formal de la iglesia de Sant Vicenç de Rus (Castellar de n'Hug) según los resultados de las excavaciones» a *Actuacions en el patrimoni edificat medieval i modern*, *Quaderns científics i tècnics*, 6, Diputació de Barcelona, pàgs. 221-230.

LÓPEZ, A. i CAIXAL, A. (1995), «Església de Sant Quirze de Pedret (Cercs)», a *Investigacions arqueològiques i històriques al Berguedà (II)*, *Quaderns científics i tècnics* 6, Diputació de Barcelona.

MORA, F. (1987), *El romànic a Collserola*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pàgs. 14-17.

RIU, M. (1981), «L'enterrament núm. 66 de Sant Sebastià del Sull i la seva peça de ceràmica grisa», a *Acta Mediaevalia* 2, Universitat de Barcelona, pàgs. 213-227.

RIU, M. (1986), «Estado actual de la arqueología medieval en los reinos cristianos peninsulares», a *Actas del I Congreso de Arqueología Medieval Española*, tomo IV, Huesca, pàgs. 425-472.

RIU, M. (1989), *L'arqueologia medieval a Catalunya*, Barcelona.

ROIG, J., COLL, J.M., MOLINA, J.A. (1995), *L'Església Vella de Sant Menna*, Ajuntament de Sentmenat.

SÁNCHEZ, M. (1996), «Sant Iscle de les Feixes: història d'una parròquia de muntanya» a *Millenari de Sant Iscle i Santa Victòria de les Feixes*, vol. 1, *Història i Medi Natural*, Ajuntament de Cerdanyola, pàgs. 51-117.

SANCHO, M. (1991), «La necròpolis medieval de Sant Julià d'Altura (Sabadell). Resultats de l'intervenció arqueològica d'urgència», a *Arraona*, 9, Sabadell, pàgs. 35-50.

5. Referències documentals

ADB (Arxiu Diocesà de Barcelona): Visites pastorals, Cerdanyola, 1303-1893.

ADB (Arxiu Diocesà de Barcelona): *Elenco*, 1921, Arciprestado de Sabadell, vol. 19, fols. 336-351.

ADB (Arxiu Diocesà de Barcelona): Arreglos parroquiales, Sardanyola núm. 318, carpeta 12, documents 2 i 3.

ADB (Arxiu Diocesà de Barcelona): Fons parròquies, caixa 354, Cerdanyola i Les Feixes.

ADB (Arxiu Diocesà de Barcelona): Fons parròquies, caixa 521, Santa Engràcia de Montcada.

AHCB (Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona): Mossèn J. Mas, *Notes històriques del Bisbat de Barcelona*, 1921, volum X.

APJM (Arxiu Particular Jaume Mimó): Conjunt de documentació diversa inèdita.

APFG (Arxiu Particular família Gil): Conjunt de documentació i fotografies inèdites.